

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 1- Sayı: 2- Aralık 2017

ISSN: 2587-1331

ТІЛ ТАРИХЫН ТАНЫТУДАҒЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ РӨЛІ

А.О.Тымболова*

ТҮЙІНДЕМЕ

Дүние суреті, өмірлік мағлұматтар – бәрі тіліміздегі сөздер мен сөз тіркестері, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер және аңыз-ертегі, халықтық жырлар арқылы ғасырдан ғасырға жетіп, жалғасып отырады. Әлемнің тілдегі көрінісі осылай сақталады. Сөздердің төркінін зерттеу арқылы қазақ халқының өткен өмірін, бай мұрасын, тұрмыс-салтын, мәдени-рухани өміріндегі өзгерістерін, басқа ел-жұртпен қарым-қатынасын көруге болады.

Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер – ұзақ дәуірдің жемісі. Олардың мағынасы көбінесе сол тілде сөйлейтін қауымға түсінікті. Алайда кейбір тұрақты тіркестер тізбегіндегі сөздер сан мың жылдарды артқа тастағаннан соң, бастапқы мағынасы ұмытылып көмескілене бастайды. Мақалада осы тұрақты тіркестер құрамындағы мағынасы көмескіленген сөздердің төркіні қарастырылады.

Кілт Сөздер: этимологиялық зерттеулер, тіл тарихы, тұрақты тіркестер, көнерген сөздер, сөз мағынасы.

ABSTRACT

The world's image, life story - all goes through centuries, through words and phrases, proverbs and phrases, and legends and tale, folklore. This is how the world's language looks. Through the study of words you can see past life, rich heritage of the Kazakh people, changes in life, traditions, cultural and spiritual life, relations with other countries.

Phraselogical units of our language are the fruit of a long era. Their meaning is often clear to those who speak the same language. However, after a few thousand words have been removed from the series of regular expressions, the original meaning will be forgotten. The article considers the sequence of these words that are meaningless in these regular expressions.

Key Words: etymological studies, language history, regular expressions, archaic words, word meaning.

Тіл тағдыры – ұлт тарихымен сабақтас. Халықтың салт – санасы, әлеуметтік жағдайы, мәдени деңгейі сол ұлттың тілінен көрініс табады. Қазақ тіліндегі көнерген сөздер тарихи категория болғандықтан, өткен дәуірдің өмір шындығын, әдет – ғұрпын, шаруашылық, тұрмыс – жағдайын көрсететін деректер деуге болады. Ұмыт бола бастаған сөз төркіні қазақ тілінің эволюциялық даму барысынан хабар береді. Сондықтан сөз төркінін зерттей түсу – бүгінгі күннің

---

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры, филол.ғ.д.
Алматы қ., Қазақстан tymbolova@mail.ru

кезек күттірмес міндеті. Сөздердің көмескіленуі туралы академик Ә.Қайдаров “...сирек қолданылуының салдарынан кейбір сөздердің лексикалық мағыналары күнгірттеніп, бара-бара этимологиялық объектіге айналады” (Қайдаров,1998: 63), - деп атап көрсетсе, проф. Н. Уәлиев “Көмескі сөздердің мағынасы дәлме-дәл ашылмай жатса, байырғы жырлардың тіл кестесі танылмай, оқушыға эстетикалық әсері, әрі мен нәрі әлсіреп жететіні белгілі. Рухани қазынаны танып-білудің бір кілті сөзде жатыр” (Уәлиев,1984:79), - деген пікір білдіреді.

Сөздер тарихы, олардың шығуы мен дамуы табиғатпен бірге жасасып келеді. Қоғамдық ортада оны игеруге адамзат баласы ғасырлар бойы күш салуда. Осыған орай, этимологиялық зерттеулер екі маңызды тілдік проблемаларға “*тіл және тарих*”, “*тіл және ойлау*” (мышление) мәселелеріне тікелей қатысты болады.

Дүние суреті, өмірлік мағлұматтар – бәрі қазақ тіліндегі сөздер мен сөз тіркестері, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер және аңыз-ертегі, халықтық жырлар арқылы ғасырдан ғасырға жетіп, жалғасып отырады. Әлемнің тілдегі көрінісі осылай сақталады.

Сөздердің төркінін зерттеу арқылы қазақ халқының өткен өмірін, бай мұрасын, тұрмыс-салтын, мәдени-рухани өміріндегі өзгерістерін, басқа ел-жұртпен қарым-қатынасын көруге болады.

Кейбір сөздер тарихы көнелігімен қазір өкше-ізі алыста қалған ұғым, түсініктерді ашуға жетелейді. Тілдің негізгі өлшемі, негізгі категориясы – сөз. Осы сөздер тарихынан – тіл тарихы жасалады. Бүкіл бір халықтың болмысы мен дүниетанымы, интеллектік қасиеті тек тілінде ғана сақталады.

Сөз этимологиясын айқындау өте күрделі және қиын мәселе. Әйтсе де, сөздердің этимологиясын айқындау барлық сөздерге бірдей қатысты емес. Тілдің сөздік құрамында шығу тегі мен жасалуы айқын сөздер және шығу тегі өте күнгірт, сондықтан да арнайы этимологиялық зерттеуді қажет ететін сөздер де кездеседі.

Қазақ тіліндегі кейбір тұрақты тіркестер тізбегіндегі сөздер сан мың жылдарды артқа тастағаннан соң, бастапқы мағынасы ұмытылып, я болмаса ұмытылуға жақындап көмескілене бастайды. Тіпті кейбір компоненттер идиомаға айналып өлі мүшелерінде ғана тіркесіп, тірлік кешеді. Сөздердің бұлай идиомалануы тұрақты тіркестердің мағынасынан туған ерекшелік болып табылады.

Ұлт тілдеріндегі бейнелі сөздер – фразеологизмдердің мағынасы көбінесе сол тілде сөйлейтін қауымға түсінікті. Алайда даяр қалпында жұмсалатын тұрақты тіркестер табиғаты өзіндік тұлға, мазмұн ерекшеліктерімен тіпті ана тілін білетіндер үшін де кейде түсінікті бола бермейді. Өйткені фразеологизмдер – ұзақ дәуірдің жемісі. Демек, біздің қарастырып отырған нысанымыздың ерекшелігінің өзі осы тұстан, фразеологизмдердің жасалу тарихымен тұтас алып, тұтас бағамдаудан байқалады.

Мысалы, сөз мағынасын айқындау барысында этимология ғылымының аяқ тірер критерийлерінің бірі – семантикалық принцип. Бұл принцип бойынша сөз мағыналары, олардың семантикалық жақтан өзгеруі, даму жолдары есепке алынады. Сондай-ақ, сөз мағыналарын әрі тарихи тұрғыдан, әрі туыстас тілдердегі сөздердің мағыналарымен салыстыра зерттейді. Мысалы: **сағы сыну** деген тұрақты тіркестегі *сақ* сөзін осы тіркестің құрамынан ғана көре аламыз. *Сақ* сөзінің мағынасы бұл күнде күнгірттеніп, түсініксіз сөзге айналған.

Бұл тіркестегі *сақ* сөзі хакас тілінде (*сағ*) күш деген мағынаны білдіреді. Хакас тілінде *саам сыхты* - “әлім бітті”, *сағ чох* - “күш жоқ” деген мағынада

жұмсалады. Қазақ тілінің оңтүстік диалектісінде “ тәуірлену, сауығу” деген мағынада жұмсалатын *сақаяу* сөзі осы сақ сөзінен жасалған. *Сақай, сақаяу* формасы ұйғыр (*сақаймақ*), азербайжан (*сағалмағ*), өзбек (*соғаймақ*) тілдерінде сақталған. *Сақ* сөзі бұрын есім мағынаны білдірген, түсінікті сөз болуы мүмкін. Міне, сөздің семантикалық мәртебесін анықтап, оның о бастағы мәнісін дөп басуда бұл принциптің маңызы зор.

Сондай-ақ қазақ тілінде тұрақты тіркес сыңарларының дыбыстық жағынан көнерген түрлері кездеседі. Және тілдік қолданыста жиі ұшырасады. Солардың бірі - *Ай дер әже, қой дер қожа жоқ*. “Осымен тоқалдан тумаған шығармын, иттің құлы итақай газет шығарып, аузына келгенін айтып-ақ жатыр”. “**Әй**” **дейтін әже, “қой” дейтін қожа жоқ.** (ҚӘ, 1995, №21).

Салаласа тіркескен бұл мәтелдің параллель компоненттері өзара тең тұрып тоғысып, жарыса жұп құрап тұр. Осы тіркестегі көнерген компоненттер әртүрлі. Мәселен, осы мәтелдің мағынасын талдаған Ә.Нұрмағамбетовтың деректеріне сүйенсек, онда “ажа” тұлғасы былай талданған. “Ажа – ауылдың сыйлы, құрметті үлкен адамы” (ҚТТС, 1 том, 70). Бұл мәтел қырғыз тілінде де бар дейді автор. Ажа – жасы үлкен (старшой) К.Юдахин (Қырғызша орысша сөздігі). Алтай, тува тілдерінде де мағынасы осы тәріздес. Өзіміздің сөздіктерімізден де “әй дер әже жоқ, қой дер қожа жоқ” тіркесінен “бетке қарсы келер ешкім жоқ” деген мағынаны көреміз. Осы берілген түсініктердің бәрінің жалпы мағынасы дұрыс.

Сөз о баста “а” дыбысымен басталған. Ал кейінірек әже қалпына жетуі, уақыт оза келе, алғашқы мағына көмескіленіп, бір дыбысты соған үндес екінші дыбыспен сәйкестендіруден туған құбылыс,-деп көрсетеді. Сөйтіп, “ажа” емес “әжені” дағдыға айналдырған. Әрі қарай, автор осы жорамалдарды тіл деректерімен бекіте түседі. Көне түркі сөздігінде: (ДТС,1969) *ачу* немесе *аджу* сөздері ескі түркі тілдерінде “әке” мғынасында қолданылған екен. Осы екі сөздің өз дәуірінде, түркі тілдеріндегі дыбыс заңдылықтарына сәйкес, “ажа” деп айтылуы заңды да. Сонымен “ай дер ажа” дегеніміздің кезіндегі мағынасы - “ай дер әке”, арыдан айтсақ, “әй дер құдай” болып түсіндірілмек (Нұрмағанбетов, 1994: 89)- дейді ғалым.

Бұл сөз жайында А.Әбдірахманов былай деп жазады: “Түркі тілдерінде *й/ж/з/d/ч/c/c* дыбыстарының кеңінен алмасатыны белгілі. Осыған орай қазақ, қырғыз, алтай, тува, т.б түркі тілдерінде қолданылатын “ай” дейтін әже (ажа, ача) жоқ, “қой дейтін қожа жоқ” деген мәтелдегі әже сөзін проф. К.К. Юдахин “старшой” деп аударады. Бұл мәтелде аналық дәуірдің ізі жатыр. Ру басы әже (әйел басшы) болғанда айтылған сөз болуы керек. Мұндай мақал-мәтелде, тұрақты тіркестерде сөздің мағынасы көбірек сақталатыны лингвистикада белгілі құбылыс. Бурят – монғол тілдеріндегі *эжэн//эзэн*- “хозяин, владелец”, қалмақ тіліндегі *ээн* - “хозяин” сөздері осы сөзге жақын, бір арнадан сияқты деген пікір айтады.

М.Әуезов еңбектерінің 19 - томында осы тіркес жөнінде мынадай бір пікір бар. Енисей-Орхон жазулары мен “Ұлы Мемлекеттік” дәуірінде ежелгі қырғыз тілінде қолбасы немесе хақан “Ажо” деп аталған. Кейін жыршылардың ауызша айтуында өзгеріп, ол Әжі деген кісі атына айналған және оған бай дегенді қоса айтқан. Эпостың қазіргі нұсқаларының бірінде Әжібай деген кейіпкер бар. Ол – Манастың жақын достарының, шораларының бірі. Қазіргі тыңдаушылар үшін бұл сөз қажы, қырғызша айтқанда, әжі дегенмен үндес, ұқсас естілуі ықтимал. Бұл алғашқыда, о баста туған сөздер қаншалықты өзгеріске ұшырайтындығының анық айғағы.

(Әуезов, 19 т:144)

Дәл осы пікірді қайталайтын мына бір жорамалды да келтіре кетейік. “Қырғыздар билеушісін *ажо* деп атайды. *Ажо* басында алтыннан соғылған алуан өрнекті тәжі киіп отырады. Қорғаны Енисей бойында. Қатаң күзеті бар”, - дейді Әл-Идриси жиһанкез (Айтматов, 1997: 257). “Әй дейтін ажа, қой дейтін қожа жоқ” деген қазақ мәтеліндегі *ажа* осы *ажо* – ажодан қалған шығар.

Әрине, бұл жорамал ғана. Әйтсе де, бұл пікірлер бір сөздің көптеген ғасырларды артқа салып, бізге жеткенге дейінгі талай-талай өзгеріске ұшырауына нақты ғылыми дәлел бола ала ма, жоқ па оны уақыт көрсетер.

Профессор Б.Сағындықұлының зерттеуінде бұл тіркес былай талданады: “әже” деген сөзді жуан формасына түсірсек - “ажа”, һибат-ул хақайиқ дастанында “Иигит қожа болар яны ескерүү”, қазақшасы: “жас қартайды”, жаңа ескіреді деген өлең жолдары бар. Демек, көне түркі тілінде “Қожа” - “қартайған ер адам”. Әр үйдің қартайған кісісі – сол үйдің қолында билігі бар қожасы. Осы сөз уақытысында араб елдерінен келген дін басыларға да “елдің қожасы, билеушісі” деген мағынада танылған болуы керек, - дейді. “Ай, дер ажа, қой дер қожа жоқ” мақалындағы “қожа, ата” мәнінде тұрса “ажа” әже мәнінде тұр. “Ажа” - “ажым” сөзімен түбірлес. “Ажым” сөзі әдеби тілде - “әжім”. Кемпірдің беті ерекше әжімденетіні себепті “ажа” аталуы мүмкін. Қысқасы, *ажа* мен *әже* сөздерін варианттас деп есептейміз (Сағындықұлы, 1994: 92-93), - деп тұжырымдайды.

Сонымен, келтірілген тіркес құрамындағы *ажа* компонентінің этимологиясы туралы бірнеше пікір талдадық.

Сонда *ажа* деген көнерген сөздің негізгі лексикалық мағынасы – әйел. Б.Сағындықұлының түсіндіруінше, “абысын-ажын” қос сөзінің құрамындағы “ажын” тұлғасы да әйел деген мағына береді. Осы “абысын-ажын” қос сөзін тұтастай алып қарағанда, апалы-сіңілі деген ұғымды білдіреді. Мысалы, нағашы, ұрғашы сөздерінің құрамындағы **ашы** компоненті де әйел деген мағына береді.

Нағашы – әйелдің жақындары.

Ұрғашы – әйел жынысы деген мағынада жұмсалады. (Сағындықұлы, 1994: 146-147)

Біздіңше, әйел деген сөз бірте-бірте қартайған деген қосымша мағына жамап алған. Сонда “*ажа*” көнерген сөзін қартайған әйел деген мағынада түсінеміз.

Ал, “қожа” сөзі тарихи ескерткіштердегі фактілер бойынша, қартайған ер кісі деген ұғымды білдіреді. Осы тұрақты тіркестің құрамындағы әй және қой сөздеріне назар аударсақ, бірін әйелдер, екіншісін ер адамдар айтатынын аңғару қиын емес. Яғни, “әй” деп әйелдер, “қой” деп еркектер айтады. Талданып отырған тұрақты тіркестің негізгі лексикалық мағынасын осы заманғы мағынаға жуықтатсақ, “әй дер әже, қой дер ата” жоқ болып шығар еді.

Сонымен ойымызды қорытындылай келе, осы фразеологизмдердің құрамында көмескі сөздерді зерттеуге жол ашып, із түсірген ғалым Ә.Қайдаровтың сөзін келтіргіміз келіп отыр. Ол “Бүгінгі таңда бізге беймәлім мағынасы күңгірттенген, қолданылуы шектелеген сөздердің бірқатарын ғасырлар бойы қалыптасып, тұрақтанып, біртұтас болып құрылған фразеологизмдер құрамынан іздегеніміз абзал. Біле-білсек, бұл тәрізді сөздердің мағынасының күңгірттенуіне де және сол сөздердің құпия-сырын ашып беруге де себепші болатын фразеологизмдердің өздері болмақшы”, - деп көрсетеді.

Демек, көнерген сөздерді зерттеу, оны түсіндіру – этимологиялық зерттеу деген сөз. Бұлар қоғамдық құбылыс болып табылатын сөздердің тарихы, халық тарихымен байланыса келіп, ұлт тарихына ұласады. Сондықтан диахрондық,

синхрондық талдаулар жалғасын тапқанда ғана тіл тарихын зерттеудегі үлкен мақсат орындалмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998

Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы, 1984.

Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994.

Әуезов М. 19 т. 144 б.

Айтматов Ш., Шаханов М. Ғасыр айрығындағы сырласу. – Алматы 1997. – 257 б.

Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, 1994.